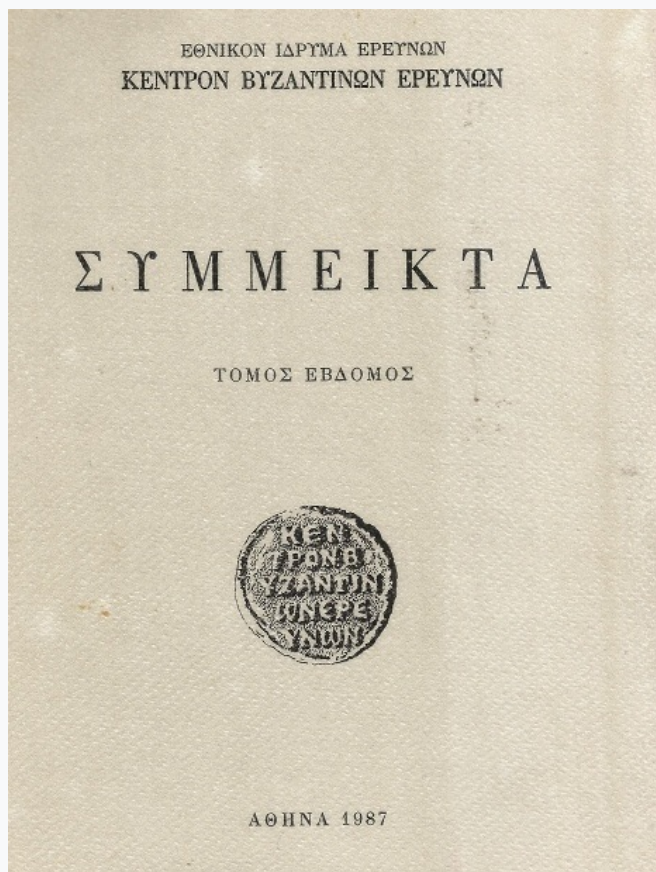

Byzantina Symmeikta

Vol 7 (1987)

SYMMEIKTA 7

Όρκος και Άφορισμός στα βυζαντινά δικαστήρια

Πάρις ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.709](https://doi.org/10.12681/byzsym.709)

Copyright © 2014, Πάρις ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ Π. (1987). Όρκος και Άφορισμός στα βυζαντινά δικαστήρια. *Byzantina Symmeikta*, 7, 41–57.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.709>

ΟΡΚΟΣ ΚΑΙ ΑΦΟΡΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ*

Ο όρκος

Μολονότι η χριστιανική διδασκαλία απέτρεπε, τουλάχιστον θεωρητικά, την επίκληση του θείου, οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούν τον όρκο τόσο ως πολιτικό θεσμό¹ όσο και στην καθημερινή ζωή τους². Εξάλλου, στην αναζήτηση της αλήθειας από τα δικαστήρια ο θεσμός του όρκου κατέχει κεντρική θέση³. Όμως, η χρήση του όρκου από τα δικαστήρια, που ταυτίζεται με την καθημερινή επίκληση του θείου επί ματαίω, προκαλούσε αντιδράσεις. Η αυτοκράτειρα Ειρήνη (797-802) σε Νερά της χρησιμοποιεί όλη τη δογματική παράδοση κατά του όρκου για να καταργήσει την ορκοδοσία στα δικαστήρια, θεωρώντας ότι διὰ τοῦ ὄρκου τίκτεσθαι τὴν ἐπιουσίαν⁴. Η Ειρήνη επιβάλλει την αντικατάσταση των ενόρκων δικαιοπρακτικῶν εγγράφων με έγγραφα που υπογράφονται από πολλούς αξιόπιστους μάρτυρες. Η αναζήτηση της αλήθειας από το δικαστήριο θα πρέπει να βασίζεται στην κατάθεση των μαρτύρων που υπέγραψαν τα έγγραφα, μάρτυρα τὸν Θεὸν ἐπικαλούμενοι. Αν δεν υπάρχουν τέ-

* Η μελέτη αυτή είχε παραδοθεί ἤδη στο τυπογραφείο, όταν ἔλαβα γνώση της εργασίας της κυρίας Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου *Τα βυζαντινά δικαστήρια κατά τους αἰῶνες ι-ια'*, ἀνάτυπο ἀπὸ τα Δίπτυχα 4 (1986), σελ. 163-177, που αναφέρεται στην οργάνωση των δικαστηρίων.

Για τις συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται στις σημειώσεις βλ. στο τέλος του κειμένου.

1. N. S v o r o n o s, *Le serment de fidelité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle*, REB 9 (1951), σελ. 106-142 (= *Études sur l'organisation intérieure. La société et l'économie de l'empire byzantin*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, VI).—N. O i k o n o m i d è s, *Le serment de l'impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance*, REB 21 (1963), σελ. 101-128 (= *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1976, III).

2. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, *Βυζαντινὸν βίος και πολιτισμὸς*, τόμ. Γ', [Collection de l'institut français d'Athènes, αρ. 43], Αθήνα 1947, σελ. 346-375.

3. D. S i m o n, *Untersuchungen zum justinianischen Zivilprozess*, Μόναχο 1969, σελ. 315-348. Σ π. Τ ρ ω ι ἄ ν ο υ, *Η εκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 και 1204*, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών 13 (1966), (Αθήνα 1969), σελ. 96-101, 105-110.

4. L. B u r g m a n n, *Die Novellen der Kaiserin Eirene*, Fontes Minores, τόμ. ΣΤ', Φρανκφούρτη 1981, σελ. 1-36, αρ. 1, σελ. 16-25· πρβλ. επίσης σχολιασμό, σελ. 28-34.

τοια έγγραφα, τότε οι μάρτυρες καταθέτουν στο δικαστήριο. Σε περίπτωση που οι μαρτυρίες συμφωνούν με έναν από τους αντιδίκους οι δικαστές αποφασίζουν την κατάθεση εγγράφου μαρτυρίας στην εκκλησία. Σε περίπτωση που οι μαρτυρίες είναι αντιφατικές, τότε ο δικαστής εκλέγει τους πιο αξιόπιστους ανάμεσα στους μάρτυρες και τους υποβάλλει στην ίδια διαδικασία. Η Νεαρά προβλέπει τον τύπο του εγγράφου της μαρτυρίας που κατατίθεται στην εκκλησία.

Από τη Νεαρά της Ειρήνης συμπεραίνουμε ότι ο όρκος έπαψε να είναι απλή διαδικασία της δίκης χωρίς μεγάλη σημασία, για να πάρει τον χαρακτήρα της επίσημης τελετουργίας που ενεργείται εκτός δικαστηρίου. Η επίκληση του Θεού ως μάρτυρα, πράγμα που οφείλουν να κάνουν οι μάρτυρες των δικαιοπρακτικών εγγράφων στη διάρκεια της δίκης, δεν αποτελεί μέρος της αποδεικτικής διαδικασίας, είναι η επιβεβαίωση της εγκυρότητας του αποδεικτικού στοιχείου, του εγγράφου. Η πραγματική ορκοδοσία βρίσκεται στα έγγραφα μαρτυρίας που κατατίθενται στην εκκλησία. Πράγματι, στον τύπο του εγγράφου που παρατίθεται στη Νεαρά της Ειρήνης, όχι μόνον ο Θεός καλείται ως μάρτυρας της αλήθειας, αλλά και οι συνέπειες της θείας δίκης ή της θείας ανταμοιβής θίγουν και τους απογόνους των μαρτύρων, οι οποίοι σε περίπτωση που έχουν κάνει ψευδή κατάθεση είναι υπόλογοι ψευδομαρτυρίας. Εξάλλου, με την ίδια Νεαρά η Ειρήνη επισημοποιεί την πρακτική της σταυροδιαβάσας, δηλαδή την υπόδειξη των ορίων σε περιπτώσεις κτηματικών διαφορών από μάρτυρες οι οποίοι κρατούν ευαγγέλια.

Όστούσο οι αντιδράσεις δεν φαίνεται να παύουν. Ο Λέων ΣΤ' (886-912), στην 97η Νεαρά του, αναφέρεται στην πρακτική του όρκου, χωρίς να μνημονεύει τη Νεαρά της Ειρήνης¹. Ο αυτοκράτορας, προσπαθώντας να κατασιγάσει τις αντιδράσεις που προκαλεί η ορκοδοσία, επισημαίνει ότι τόσο ο πολιτικός νόμος, που επιβάλλει τον όρκο, όσο και ο θείος, που τον απαγορεύει, δεν είναι αντιφατικοί παρά μόνον επιφανειακά, αφού και οι δύο αποβλέπουν στην εξάλειψη του ψεύδους. Πιθανότατα, στη Νεαρά αυτή γίνεται προσπάθεια να αρθεί η αμφισβήτηση για την επίκληση του θείου της διαδικασίας που θεσμοθέτησε η Ειρήνη. Η πρακτική του όρκου, με περισσότερες ή λιγότερες αλλαγές, είναι εφαρμογή της νομοθεσίας της Ειρήνης. Το δικαστήριο προσδιόριζε το κείμενο μαρτυρίας που οι μάρτυρες ή οι αντίδικοι όφειλαν να προσκομίσουν στην εκκλησία, το όρκωμοτικό, και όριζε μάρτυρες, οι οποίοι αναλάμβαναν την εποπτεία της όλης διαδικασίας, την τελετουργία του όρκου: οι μάρτυρες όφειλαν να φροντίσουν για την τήρηση των νομίμων ορίων εντός των οποίων έπρεπε να κατατεθεί ο όρκος στην εκκλησία και να παραστούν στην τελετή της κατάθεσής του. Στη συνέχεια, βασισμένο

1. P. Noailles — A. Dain, *Les nouvelles de Léon VI le Sage*, Παρίσι, 1934, αρ. 97, σελ. 317-319.

στη μαρτυρία απεσταλμένων του, το δικαστήριο εξέδιδε την απόφαση¹. Είναι σαφές ότι σκοπός της Νεαράς της Ειρήνης ήταν να αποτραπεί η συχνή ορκοδοσία. Ωστόσο, η επισημοποίηση του όρκου καθώς και η υποχρέωση του δικαστή, πριν την παραπομπή για ορκοδοσία, να ρωτήσει τους μάρτυρες δύο ή τρεις φορές, που ερμηνεύτηκε ως υποχρέωση να κληθούν σε τρεις διαφορετικές στιγμές² συντέλεσαν ώστε η διαδικασία αυτή για την εξεύρεση της αλήθειας να αποβεί δύσχροστη, και να καταλήξει σε διαδικασία κωλυσιεργίας.

Η ισχύς της Νεαράς της Ειρήνης ήταν καθολική. Τη διαδικασία της κατάθεσης του όρκου στην εκκλησία όφειλαν να ακολουθήσουν τόσο τα δικαστήρια της Κωνσταντινούπολης όσο και τα δικαστήρια της επαρχίας. Επίσης, θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι σύμφωνα με τα Βασιλικά, που, έστω και θεωρητικά, ήταν πάντα σε ισχύ, όρκο όφειλαν να δώσουν όλοι οι μάρτυρες³. Ωστόσο, οι αποφάσεις των δικαστηρίων που έχουν διασωθεί δείχνουν ότι το δικαστήριο δεν απαιτούσε πάντα την ορκοδοσία των μαρτύρων⁴. Εξάλλου, η διαδικασία της τελεσιουργίας του όρκου δεν ήταν πάντα απαραίτητη. Ο όρκος δεν αποτελούσε πάντα ξεχωριστή διαδικασία, αλλά δινόταν ενώπιον του δικαστή. Σε έγγραφο μάλιστα της κάτω Ιταλίας αναφέρεται ότι οι μάρτυρες έλαβαν το ευαγγέλιο από τα χέρια του δικαστή και ορκίστηκαν⁵.

Εκτός από τους όρκους των μαρτύρων υπήρχαν και οι όρκοι που έδιναν

1. MM, τόμ. Δ', αρ. 1, σελ. 293-4, τόμ. ΣΤ', αρ. 13, σελ. 97.— JGR, τόμ. Α', σελ. 374-5.— Dölger, *Regesten*, αρ. 1369, πρβλ. Evelyne Patlagean, *Contribution juridique à l'histoire des Juifs dans la Méditerranée médiévale. Les formules grecques de serment*, Revue des Etudes Juives IV, 4 (1965), σελ. 137-156.— Actes d'Iviron, τόμ. Α', αρ. 15, σελ. 118-119.— Pitra, αρ. 89, σελ. 395.— MM, τόμ. Α', αρ. 125, σελ. 169.— Darroutès, *Regestes*, αρ. 2172.

2. L. Burgmann, ό.π., σελ. 22· πρβλ. σελ. 32.

3. Δει τοῖς μάρτυρας ὁμνῶναι πρὶν ἢ μαρτυρῆσαι, Synopsis Basilicorum Maior, M, 6, 23=JGR, τόμ. Ε', σελ. 414.

4. Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, *Τα πάτρια του Αγίου Όρους*, ΝΕ 9 (1912), αρ. 15, σελ. 398: ἄνδρας ἀξιούς πιστωθῆναι εἰς μαρτυρίαν καὶ λόγῳ ἐρωτηθῆναι ἀπλῶς.

5. A. Guillou, *Saint Nicolas de Donnoso (1031-1060/61)*. [Corpus des actes grecs d'Italie du Sud et de Sicile. Recherches d'histoire et de géographie, 1], Βατικανό 1967, αρ. 3, σελ. 47-8, πρβλ. του ίδιου, *La Lucanie byzantine. Étude de géographie historique*, Byzantion 35 (1965), σελ. 119-149, ιδιαίτ. σελ. 120-121 (= *Studies on Byzantine Italy*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1970, X). Είναι δύσκολο να αποφασίσει κανείς, αν οι εκφράσεις μετὰ φόβου θεοῦ (Actes de Zographou, αρ. 38, σελ. 91.— Actes d'Iviron, τόμ. Α', αρ. 10, σελ. 170, αρ. 27, σελ. 246.— Actes de Lavra, τόμ. Α', αρ. 35, σελ. 205), ἐπὶ Θεοῦ φόβον (Actes de Zographou, αρ. 4, σελ. 10, αρ. 41, σελ. 96) και άλλες ανάλογες (π.χ. Actes de Kastamonitou, αρ. 2, σελ. 34.— Actes de Chilandar, αρ. 19, σελ. 42) καθώς και η έκφραση μετὰ τῆς προσηκούσης ἀσφαλείας (MM, τόμ. Α', αρ. 34, σελ. 60 = Pungert-Kresten, *Register*, αρ. 42, σελ. 300.— MM, τόμ. Α', αρ. 570, σελ. 382) αποτελούν ορκοδοσία. Πάντως, είναι γεγονός, ότι υπάρχουν μαρτυρικές καταθέσεις με όρκο που δίνονται διὰ φωνῆς.

οι διάδικοι και για τους οποίους προβλεπόταν η ίδια διαδικασία της τελεσιουργίας¹. Ο δικαστής επέβαλε την ορκοδοσία σε έναν από τους διάδικους προκειμένου να εκδώσει την απόφασή του, για να αρθεί και η τελευταία αμφιβολία². Το δικαστήριο επέβαλε και τη διαδικασία του συκοφαντικού και του τελείου όρκου όταν οι αποδείξεις ήταν ανεπαρκείς ή όταν ο ενάγων επέμενε στο δίκαιό του παρά την ύπαρξη αντιθέτων αποδείξεων. Η ορκοδοσία του ενάγοντος, ο συκοφαντικός όρκος, προηγείτο του όρκου του εναγομένου, του τελείου. Αν ο εναγόμενος αρνιόταν να ορκοδοτήσει, τότε η υπόθεση κερδιζόταν από τον ενάγοντα, διαφορετικά τη δίκη κερδίξε ο εναγόμενος³. Ο επακτός όρκος ήταν εκείνος που ζητούσε ο διάδικος να πάρει ο αντίδικός του, και στην περίπτωση αυτή δεχόταν ως κληθή τη μαρτυρία του. Ο αντίδικος μπορούσε να αρνηθεί τον όρκο που του είχε ζητηθεί και να απαιτήσει, να άντεπάξη, τὸν όρκο από το άλλο μέρος, που δεν μπορούσε πλέον να αρνηθεί να ορκοδοτήσει, εκτός αν δεχόταν την καταδίκη του⁴. Υποθέσεις που είχαν εκδικαστεί με αυτό τον τρόπο δεν ήταν δυνατόν να αναψηλαφηθούν. Τέλος, όρκος δινόταν προκειμένου να εκτιμηθεί η ζημιά που είχε προκληθεί από τον αντίδικο⁵.

Ο δικαστής ήταν περιορισμένος από τις διαδικασίες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση που αναφέρει η Πείρα: Κάποιος πρωτοσπαθάρης, με καταβολή χρημάτων και υποσχέσεις, χάλκευσε μαρτυρίες κατά του αντιδίκου του πριμικηρίου Μιχαήλ, που αποκαλύφθηκαν στο δικαστήριο. Ο βέσπης, που εκδίκαζε την υπόθεση, έκλινε προς την καταδίκη του πρωτοσπαθαρίου, αλλά ο τελευταίος ζήτησε τη βοήθεια της διαδικασίας των όρκων. Έτσι, μπήκε σε ενέργεια η διαδικασία του συκοφαντικού και τελείου όρκου, παρά την καταφανή αδικία. Το επιχείρημα του δικαστή για να πάρει αυτή την απόφαση ήταν ότι μόνον ο αυτοκράτορας ήταν σε θέση να κρίνει την υπόθεση στην ουσία της και να αποφασίσει ανάμεσα στην εφαρμογή του νόμου και το δίκαιο⁶.

1. Synopsis Basilicorum Maior, O, 2, τίτλος = JGR, τόμ. Ε', σελ. 448.

2. Ό.π., O, 2, II, 19 = JGR σελ. 449· πρβλ. Pitra, αρ. 17, σελ. 73, όπου ο όρκος χαρακτηρίζεται ως ἔνδικος.

3. MM, τόμ. Δ', αρ. 1, σελ. 293-4. — Actes de Chilandar, αρ. 134, σελ. 274.

4. Actes de Lavra, τόμ. Α', αρ. 37, σελ. 214. — Pitra, αρ. 90, σελ. 399. — MM, τόμ. Α', αρ. 70, I, σελ. 151-154 = Hunger-Kresten, Register, αρ. 101, σελ. 574. Darrouzès, Regestes, αρ. 2155. — Actes de Chilandar, αρ. 77, σελ. 169-170, αρ. 79, σελ. 172, πρβλ. 78, 91, 103, 104. — Dölger, Regesten, αρ. 2481, 2495, 2521. — Actes de Saint Pantéléemon, αρ. 20, σελ. 137.

5. MM, τόμ. ΣΤ', αρ. 13, σελ. 97, τόμ. Β', αρ. 667, σελ. 453. — Darrouzès, Regestes, αρ. 3179.

6. Πείρα, 74, 1 = JGR, τόμ. Δ', σελ. 259. Πρβλ. G. Weiss, Hohe Richter in Konstantinopel Eustathios Rhomaios und seine Kollegen, JÖB 22 (1973), σελ. 117-143.

Κατά την τελεσιουργία του όρκου, η παρουσία του αντιδίκου ήταν επιβεβλημένη, και σήμαινε την αποδοχή του περιεχομένου του όρκου¹. Έτσι, στη Θεσσαλονίκη, κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του κράτους της Ηπείρου από τον Μανουήλ Άγγελο, μετά το 1230, σύμφωνα με απόφαση του δικαστηρίου, η Ωραία και το μέρος της όφειλαν να παρακολουθήσουν την ορκοδοσία της Σαχλικίνας, δεύτερης συζύγου του πατέρα της, σχετικά με τη διαφορά τους για την περιουσία του και την προίκα της τελευταίας. Επειδή το μέρος της Ωραίας αντιδρούσε στην απόφαση του δικαστηρίου, διατάχθηκε η σύλληψη και φυλάκιση του γαμπρού της Ωραίας Κραβοφωκά, ο οποίος την εκπροσωπούσε στο δικαστήριο, ενώ την ίδια την περιόρισαν σε μοναστήρι. Ο Κραβοφωκάς κατάφερε να διαφύγει, ενώ την ημέρα της τελεσιουργίας η Ωραία ἤχθη συρόμενη στο ναό της Θεοτόκου, ὥστε ἄκουσα δείξασθαι τους όρκους. Η Ωραία για να αποφύγει την τελεσιουργία έπεσε κάτω και φώναζε ότι βιάζεται και αδικείται².

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της ορκοδοσίας είναι ο δημόσιος χαρακτήρας της. Με την τελεσιουργία του όρκου στην εκκλησία, αλλά και όταν γινόταν διά ζώσης φωνής στον διαμφισβητούμενο από τους αντιδίκους τόπο, ο όρκος ήταν μια πράξη που γινόταν παρουσία πλήθους ανθρώπων. Εξάιρεση αποτελούσαν οι συγκλητικοί και οι ιεράρχες, οι οποίοι άλλωστε δεν ήταν υποχρεωμένοι να παρουσιαστούν στο δικαστήριο για να καταθέσουν ως μάρτυρες: η μαρτυρία τους λαμβανόταν κατ' οίκον³. Το πρόσχημα αυτό της ένταξής τους στη συγκλητική τάξη χρησιμοποίησαν και οι πραγματευτές Θεοφάνης Πυρρός και Λέων Ηλακηνός, οι οποίοι εγκάλεσαν την Άννα, χήρα του συναδέλφου τους Μιχαήλ Παιδιανίτη και ανηψιά τους, για κάποια πράγματα τα οποία της είχαν δώσει⁴. Ο δικαστής, ο π ρ ό ε δ ρ ο ς κ α ι μ έ γ α ς δ ρ ο υ γ γ ά ρ ι ο ς τ η ς β ί γ λ α ς Ιωάννης, αποφάσισε να εφαρμόσει τη διαδικασία του σ υ κ ο φ α ν τ ι κ ο ύ κ α ι τ ε λ ε ί ο υ όρκου. Σύμφωνα με τη διαδικασία, οι εγκαινούντες όφειλαν να δώσουν τον όρκο πρώτοι, πράγμα που ήταν πρόθυμοι να κάνουν, αλλά υποστήριζαν ότι ο όρκος αυτός έπρεπε να δοθεί στο σπίτι τους. Η χήρα κατέφυγε στον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' τον Κομνηνό δημοσία τὸν ὄρκον αὐτοῖς ὑποσχεῖν ἠγωνίζετο, πραγματευτὰς εἶναι τούτους διατεινομένη. Η προσφυγή της χήρας του Παιδιανίτη στον αυτοκράτορα, για να πετύχει τον δημόσιο όρκο του μέρους των αντιδίκων της αποτελεί ένδειξη του κοινωνι-

1. MM, τόμ. Α', αρ. 70, I, σελ. 151-154 — Hunger-Kresten, *Register*, αρ. 101, σελ. 574.— Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2155.

2. D. Simon, *Witwe Sachlikina gegen Witwe Horaia*, Fontes Minores, τόμ. ΣΤ', Φρανκφούρτη 1984, σελ. 325-375, ιδιαίτ. σελ. 330.

3. 'Ο.π., σελ. 338, πρβλ. Synopsis Basilicorum Maior E, 37, 3 = JGR, τόμ. Ε', σελ. 294.

4. JGR, τόμ. Α', σελ. 645-6.— Dölger, *Regesten*, αρ. 1901.

κού ελέγχου που ασκείται. Η έκφραση της αλήθειας κατά την ορκοδοσία οφείλεται στην πίεση που ασκεί, με την παρουσία του, το κοινωνικό περιβάλλον, που γνωρίζει την υπόθεση. Απ' αυτή την άποψη είναι σημαντικές οι μαρτυρίες των εγγράφων που αναφέρονται στην ορκοδοσία.

Η ορκοδοτική ικανότητα των μαρτύρων στην περίπτωση κτηματικών διαφορών δεν περιορίζεται από τους νόμους, οι οποίοι προβλέπουν ειδικούς όρους για τους μάρτυρες¹, αλλά από τη γνώση της περιοχής και του ιστορικού του επίδικου τόπου. Αν και σχεδόν πάντα γίνεται αναφορά στην αξιοπιστία των μαρτύρων, εκείνο που είναι πιο σημαντικό είναι η προχωρημένη ηλικία τους², που σημαίνει γνώση (είναι χαρακτηριστική η έκφραση τοποδείκτης που χρησιμοποιεί ένα έγγραφο³), αλλά και η συναίνεση του κοινωνικού συνόλου στο πρόσωπο των μαρτύρων. Η ορκοδοσία των προυχόντων της περιοχής σχετικά με την ιδιοκτησία της μονής Ιβήρων, σε δίκη που έγινε το 996, μετά από προσφυγή της μονής στον αυτοκράτορα κατά της παρὰ δόσεως που ενήργησε ο επίσκοπος τῆς Φώτιος, σημαίνει ίσως τη συναίνεση της ευρύτερης κοινωνίας της περιοχής, αφού οι πραγματικοί μάρτυρες της δίκης ήταν οι χωρικοί της περιοχής, οι οποίοι άλλωστε ενήργησαν και την οριοθεσία του επίδικου τόπου με σταυροδιαβασία⁴. Είναι συχνό, εξάλλου, να αποδέχονται εκ προοιμίου οι διάδικοι τη μαρτυρία προσώπου που είναι αποδεκτό από την κοινότητα στην οποία ανήκε ο επίδικος τόπος⁵. Ωστόσο, το δικαστήριο δίνει στον ενάγοντα το δικαίωμα της εκλογής των μαρτύρων ανάμεσα στους ανθρώπους του αντιδίκου. Έτσι, σε τρεις δίκες του Ηου αι., σχετικές με κτηματικές διαφορές που κρίθηκαν από πολιτικά δικαστήρια της Κωνσταντινούπολης ή της επαρχίας, οι δικαστές αποφάσισαν η οριοθεσία να διενεργηθεί από το μέρος των εναγομένων, οι οποίοι θα δώσουν όρκο ή θα κάνουν σταυροδιαβασία⁶. Πρόκειται πάντα για μια συναινετική διαδικασία, που σκοπό έχει να άρει την ουσία της διαφοράς μέσα στα πλαίσια μιας κοινότητας.

Η ερμηνεία του αποσπάσματος των Βασιλικών, ἢ ἀλήθεια δείκνυται πότε μὲν διὰ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαρτύρων, πότε δὲ διὰ τῆς ἀξίας τούτων καὶ

1. Πείρα 30, 2 - JGR, τόμ. Δ', σελ. 126: ὁ γὰρ μάρτυς εἴτε ἀξιωματικὸς ὀφείλει εἶναι, εἴτε στρατεῖαν ἰδίαν ἔχειν, εἴτε ἐπιτήδευμα, εἴτε νομισμάτων ἢ περιοχῶν. Βλ. και Ἐπιτομή 13, 1 = JGR, τόμ. Δ', σελ. 351-2.

2. Actes de Lavra, τόμ. Α', αρ. 35, σελ. 205.

3. Βέη, Γράμματα Μετεώρων, αρ. 19, σελ. 77.

4. Actes d'Iviron, τόμ. Α', αρ. 10, σελ. 170.— D o l g e r, Regesten, αρ. 785. Πρβλ. επίσης, Actes d'Iviron, τόμ. Α', αρ. 27, σελ. 246: Οριοθεσία από νοταρίους με κατάθεση κατοίκων της περιοχής για το ιστορικό του κτήματος.

5. MM, τόμ. Δ', αρ. 9, σελ. 309, πρβλ. σελ. 312-4.— G r u m e l, Regestes, αρ. 801.

6. Actes de Saint Pantéléemon, αρ. 5, σελ. 58.— Actes d'Esphigmenou, αρ. 4, σελ. 53.— Actes de Zographou, αρ. 35, σελ. 86, για τη χρονολόγηση: Actes d'Esphigmenou, αρ. 5, σελ. 55.

αὐθεντίας, ἄλλοτε διὰ τῆς συμφώνου φήμης. . . ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Λαχρίδος Δημήτριον Χωματιανὸν εἶναι χαρακτηριστικὴ: Οἱ τῶν νόμων δὲ ἐρμηνευταὶ τὴν ἀξίαν καὶ αὐθεντίαν εἰς τιμὴν καὶ ὑπόληψιν ἐκλαμβάνονται, τὴν δὲ σύμφωνον φήμην τὴν παρὰ πάντων θρουλλομένην φάσιν¹.

Ἡ τελεσιουργία τοῦ ὄρκου αποτελοῦσε παράγοντα χρονοτριβῆς, ὥστε νὰ ἀναβάλλονται συνεχῶς οἱ αποφάσεις τῶν δικαστῶν. Ἡ ἐρώτηση ποῦ υπέβαλε ὁ δ ρ ο υ γ γ ά ρ ι ο ς τ η ς β ί γ λ α ς Κωνσταντῖνος στὸν αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα τὸ 1074 καὶ ἡ Ν ε α ρ ά ποῦ ὁ αυτοκράτορας ἐξέδωσε με αὐτὴ τὴν ευκαιρία δίνουν μιὰ εναργὴ εἰκόνα τῆς λειτουργίας τῆς δικαιοσύνης, ὅταν δίκης ὄρκω μελλούσης δέχεσθαι τὴν τομὴν². Οἱ μάρτυρες ποῦ εἶχε ορίσει τὸ δικαστήριον γιὰ τὴν ἀποπλήρωση τοῦ ὄρκου εἶχαν καθήκον νὰ υπενθυμίσουν τρεῖς φορές τὴν υποχρέωσή του σ' αὐτὸν ποῦ ὀφείλε νὰ ὀρκοδοτήσῃ. Ἡ μία κλήση ἐπρεπε νὰ ἀπέχει ἓνα μῆνα ἀπὸ τὴν ἐπόμενη. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκπνοὴ τριμήνου δὲν ἦταν πλέον δυνατὴ ἡ ὀρκοδοσία. Ὡστόσο, κάποιοι δικαστῆς ἰσχυρίζονταν ὅτι σε ἀστικές διαφορές, ὅπου ἡ δίκη ἦταν δυνατόν νὰ διαρκέσῃ τρία χρόνια, ἐκεῖνος ὁ ποῖος ὀφείλε ὄρκω μπορούσε νὰ ὀρκοδοτήσῃ ὅποτε ἤθελε μέσα σ' αὐτὸ τὸ διάστημα. Πέρα ἀπ' αὐτὸ ὅμως, υπήρχαν καὶ δικαστῆς οἱ ποῖοι δέχονταν ὅτι ἦταν δυνατό νὰ δοθῇ ὁ ὄρκος μέσα σὲ μιὰ τριακονταετία. ἀφοῦ μιὰ υπόθεση μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ κλειστὴ μόνον μετὰ ἀπ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα. Ἡ Ν ε α ρ ά τοῦ Μιχαήλ ορίζει ὅτι ἰσχύει ἀποκλειστικὰ ἡ τριπλὴ κλήση σὲ διάστημα ἐνὸς μηνός ἢ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη, καὶ μόνον ὅταν δοθῇ ἔτσι ὁ ὄρκος, πρέπει νὰ λαμβάνεται υπόψη ἀπὸ τοὺς δικαστῆς.

Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς ἐπανερχεται στὸ ἴδιο πρόβλημα τῆς κωλυσιεργίας στὴ λήψη τῶν δικαστικῶν αποφάσεων, ἡ ποῖα, ἐξαιτίας τοῦ ὄρκου ἐχει ἐπιδεινωθεῖ³. Τὸ τρίμηνο ποῦ εἶχε ορίσει ὁ Μιχαήλ γιὰ τὴν ἀποπλήρωση τῶν ὄρκων ἦταν σὲ ἰσχὺ· ὅμως, οἱ οφείλοντες νὰ ὀρκοδοτήσουν δήλωναν ὅτι ἀγνοοῦσαν τὴν υποχρέωσή τους, καὶ ὅταν τοὺς παρουσίαζαν τὰ ἔγγραφα τῶν μαρτύρων ποῦ εἶχαν ἀναλάβει νὰ εἶναι παρόντες στὴν ὀρκοδοσία, ἰσχυρίζονταν ὅτι ἦταν ἐμπνευση τῶν τελευταίων. Μάλιστα μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐγκαλοῦσαν γιὰ συκοφαντία. Ἐτσι, τονίζει ὁ Ἀλέξιος, τὴν μιὰ δίκη ἀκολουθεῖ ἄλλη καὶ τοὺς ὄρκους ἀκολουθοῦν ἄλλοι ὄρκοι. Ὁ αυτοκράτορας ἀναθέτει στὸν δικαστῆ, τοῦ ποῖου τὸ δικαστήριον ἀποφάσισε τὴν ὀρκοδοσία, νὰ καλεῖ αὐτὸν ποῦ ὀφείλε νὰ ὀρκοδοτήσῃ μιὰ φορὰ τὸν μῆνα, ἐπὶ τρεῖς συνεχεῖς μῆνες, καὶ νὰ τοῦ ζητᾷ νὰ πειθαρχήσῃ στὴν ἀπόφαση, συντάσσοντας σχετικὸ σ η μ ε ί ω μ α. Ἄν παρέλθει τὸ τρίμηνο καὶ ὁ οφειλέτης τῆς ὀρκο-

1. Simon, ὁ.π., *Sachlikina*, σελ. 340.

2. JGR, τόμ. Α', coll. IV, αρ. 6, σελ. 279-282.— Dölger, *Regesten*, αρ. 1004.

3. JGR, τόμ. Α', παράρτημα, αρ. 25, σελ. 646-648.— Dölger, *Regesten*, αρ. 1133.

δοσίας δεν έχει δώσει τον όρκο, τότε η καταδίκη του είναι τελεσίδικη¹.

Ωστόσο, τα δικαστήρια δεν λειτουργούσαν τακτικά και η ισχύς των Βασιλικών ήταν μειωμένη. Αυτό διαπιστώνει ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, που με Νεαρά του προσπαθεί να αναμορφώσει το δικαιοδοτικό σύστημα². Όσον αφορά την ορκοδοσία, η κατάσταση δεν έχει βελτιωθεί, και ο Μανουήλ ορίζει πως όταν πρέπει να παρθεί απόφαση που στηρίζεται σε όρκο, το διάστημα των τριών διαδοχικών προσκλήσεων δεν είναι μήνας αλλά δεκαπενθήμερο, εντός του οποίου τα προκλητικά της τετῶν ὄρκων ὑποδοχῆς (ἀρνήσεως) καὶ τελεσιουργίας πρέπει να συντελεστούν, διαφορετικά το μέρος που προσκλήθηκε (ἐπιφωνηθὲν) και δεν υπεδέχθη (αρνήθηκε) ή δεν τέλεσε τους όρκους καταδικάζεται³. Παρ' όλα αυτά τα προβλήματα συνεχίζονται και στα τέλη του 12ου αι. ή τις αρχές του 13ου ένας ανώνυμος σχολιαστής τονίζει ότι τὰ δὲ περὶ τῶν ὄρκων ἐμγερόμενα τοῖς ἀναγεγραμμένοις νόμοις οὐκ ἔχουσι χώραν καὶ νῦν, ὡς ἀχρηστέυσαντα τῇ ἀχρησίᾳ, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ ὄρκοι οἱ τοῖς δικαστηρίοις καὶ τοῖς συνηγόροις καὶ αὐτοῖς τοῖς δικαζομένοις ἐπιβληθέντες μέρεσι, ἀοτίως δὲ μὴ ἀπαιτούμενοι διὰ τὴν περὶ τῶν ὄρκων δῆθεν ψευδοευλάβειαν⁴.

Αφορισμός

Εἴτε οφείλεται στην κακή λειτουργία των δικαστηρίων εἴτε οφείλεται στους λόγους που αναφέρει ο ανώνυμος σχολιαστής η διαδικασία της ορκοδοσίας εγκαταλείπεται. Παρά τη σχετική σπανιότητα εγγράφων στους 10ο, 11ο και 12ο αι., οι 16 από τις 36 περιπτώσεις ορκοδοσίας που καταγράψαμε στα έγγραφα είναι της εποχής αυτής, ενώ αν συνυπολογιστεί και ο 13ος αι., τότε ο αριθμός ανέρχεται στις 26 περιπτώσεις. Μολονότι η ορκοδοσία είναι πάντα σε χρήση, κατά τον 14ο αιώνα, παρά την πληθώρα εγγράφων, δεν αναφέρονται

1. Δύο ακόμη νομοθετήματα του Αλεξίου αναφέρονται στην ορκοδοσία εντός του δικαστηρίου. Το πρώτο είναι διάταγμα που αναφέρεται στη διαδικασία ορκοδοσίας στην περίπτωση αίτησης δούλου για απελευθέρωση, ως τέκνου ελευθέρων γονέων (JGR, τόμ. Α', coll. IV, αρ. 25, σελ. 341-345.— D o l g e r, *Regesten*, 1177-8). Το άλλο είναι Νεαρά που ρυθμίζει τη διαδικασία που πρέπει να ακολουθείται στην περίπτωση δίχης με υπόθεση χωρίς έγγραφες αποδείξεις (JGR, τόμ. Α', coll. IV, αρ. 45, σελ. 362.— D o l g e r, *Regesten*, αρ. 1280). Είναι πιθανό, η Νεαρά, της οποίας την ύπαρξη αναφέρει μεταγενέστερη πηγή, να ταυτίζεται με το διάταγμα.

2. R u t h M a c r i d e s, *Justice under Manuel I Komnenos. Four Novels on Court Business and Murder*, Fontes Minores, τόμ. ΣΤ', Φρανκφούρτη 1984, σελ. 99-204, αρ. 2, σελ. 124, 126, πρβλ. επίσης και αρ. 3, σελ. 130

3. Ο.π., σελ. 128 και σχολιασμός σελ. 176.

4. J. D a r r o u z è s, *Fragment d'un commentaire canonique anonyme (fin XIIe-début XIII siècle)*, REB 29 (1966), σελ. 24-39, ιδιαίτ. σελ. 39.

περισσότερες από 10 περιπτώσεις ορκοδοσίας. Τη θέση του όρκου παίρνει η κατάθεση υπό το βάρος αφορισμού ή επιτιμίου. Ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄, γράφοντας στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ σχετικά με μια περίπτωση διαζυγίου, αναφέρει ότι ο όρκος είναι διαδικασία του πολιτικού δικαστηρίου, ενώ ο αφορισμός είναι διαδικασία του εκκλησιαστικού¹. Πράγματι, μόνον ένας ιεράρχης είναι δυνατό να εκφωνήσει αφορισμό στον μάρτυρα ή τον διάδικο, προκειμένου να καταθέσει την αλήθεια². Ωστόσο, την εποχή των Παλαιολόγων τα πολιτικά δικαστήρια είχαν πάντα ως μέλη τους ιεράρχες, και έτσι η εκφώνηση του αφορισμού ήταν μια πρακτική και των πολιτικών δικαστηρίων³. Εξάλλου, πολιτικοί υπάλληλοι, στους οποίους ανετίθετο η εκδίκαση διαφορών εφοδιάζονταν με σχετικό έγγραφο αφορισμού του ιεράρχη της περιοχής, προκειμένου οι μαρτυρίες να δοθούν κάτω από την απειλή της θείας δίκης³.

Δύο έγγραφα ταυτίζουν τον όρκο και τον αφορισμό: Το πρώτο, του 1322, είναι ένα έγγραφο της μονής Χιλανδαρίου και αναφέρεται στη διαφορά της μονής αυτής με τη μονή Εσφιγμένου για την ιδιοκτησία του τόπου του Κακού Ρύακος στα σύνορα των δύο μονών. Τη διαφορά έκρινε ο Πρώτος του

1. Alice Mary Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials*, [CFHB VII], Ουάσιγκτον 1975, αρ. 21, σελ. 50.— Laurent, *Regestes*, αρ. 1682.

2. Σαν μίμηση των ιεραρχικών αφορισμών των μαρτύρων και διαδίκων πρέπει να εκληφθούν η εκφώνηση κατάρας από τον Πρώτο του Αγίου Όρους (Actes de Chilandar, αρ. 9, σελ. 21), το γράμμα που ο ίδιος έστειλε στους κατοίκους της Κομίτσας *ina metà φόβου θεού μαρτυρούσωμεν*. . . (στο ίδιο, αρ. 128, 128β, σελ. 266, 268-9) καθώς και το εκκλησιαστικό βάρος που μνημονεύει ο πατριάρχης ότι επέβαλε ο Πρώτος στους γέροντες στον Λάκκο, προκειμένου να καταθέσουν σχετικά με το αλιευτικό στασείδιο που διεκδικούσαν οι μονές Χιλανδαρίου και Αλυπίου (Actes de Kutlumus, αρ. 46, σελ. 159).

3. Για την κατάσταση των δικαστηρίων την εποχή αυτή βλ. τη σειρά των άρθρων του P. L e m e r l e, *Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III*, *Mémorial L. Petit*, Παρίσι 1948, σελ. 292-316 (= *Le monde de Byzance. Histoire et institutions*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, X), *Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, I. Le tribunal impérial*, *Annuaire de l'institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves*, (Mélanges H. Grégoire I), 9 (1949), σελ. 369-384 (=ό.π. XI), *Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues II. Le tribunal synodal*, *An. Boll. (Mélanges P. Peeters)*, 68 (1950), σελ. 318-333 (=ό.π. XII), *Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux*, ΔΧΛΕ περ. δ', [Τιμητικός τόμος Γ. Σωτηρίου], 4 (1964), σελ. 29-44 (=ό.π. XIV). Δύο έγγραφα συμπληρώνουν την εικόνα της δικαιοσύνης της εποχής: L. B u r g m a n n - P. M a g d a l i n o, *Michael VIII on Maladministration. An Unpublished Novel of the Early Palaiologan Period*, *Fontes Minores*, τόμ. ΣΤ', Φρανκφούρτη 1984, σελ. 377-390.— E. S h i l b a c h, *Die Hypotyposis der Katholiki κριταί τῶν Ῥωμαίων vom Juni 1398 (?)*, *BZ* 61 (1968), σελ. 44-70.

4. Actes de Chilandar, αρ. 130, σελ. 274 — Actes de Xeropotamou, αρ. 29, σελ. 212.

Αγίου Όρους και μέλη της *συνάξεως*, με εντολή του αυτοκράτορα. Επειδή δεν υπήρχαν έγγραφα, ο Πρώτος ζήτησε να ορκοδοτήσουν σχετικά οι αντίδικοι ή μάρτυρές τους, πράγμα που οι Χιλανδαρινοί δέχτηκαν, σε αντίθεση με τους Εσφιγμενίτες. Έτσι, η υπόθεση κρίθηκε υπέρ των Χιλανδαρινών και την απόφαση του δικαστηρίου επιβεβαίωσε και αυτοκρατορικό πρόσταγμα. Όμως, η υπόθεση δεν τελείωσε εκεί. Οι Εσφιγμενίτες ισχυρίζονταν ότι οι αντίδικοί τους κατείχαν μέρος της ιδιοκτησίας της μονής τους. Επιτροπή από ηγουμένους που πήγε επί τόπου για να ενεργήσει την οριοθεσία, σύμφωνα με την απόφαση του Πρώτου και της *συνάξεως*, μνημονεύοντας το ιστορικό της δίκης, αναφέρει την ένορκη κατάθεση των μοναχών της μονής Χιλανδαρίου ως κατάθεση υπό το βάρος αφορισμού¹. Ανάλογη είναι και η περίπτωση της εκδίκασης υπόθεσης για μύλο στην Ορμύλια ανάμεσα στη μονή Δοχειαρίου και τη μονή Ξηροποτάμου, όπου ο μάρτυς Σιρ Μάρκος Μουρινός Δούκας Γλαβάς, παλαιός ιδιοκτήτης της περιοχής, ὄρκους ἐπιβεβαιωσάμενος... φοικτοῖς κατέθεσε ότι ο μύλος ανήκε σ' αυτήν. Και ενώ αυτά συνέβαιναν το 1355, σε έγγραφο απόφασης του πατριάρχη το 1371, περιλαμβάνεται και έγγραφη μαρτυρία του Μουρινού, ο οποίος αναφέρει ότι η κατάθεσή του είχε γίνει υπό το βάρος αφορισμού².

Σε έγγραφο του 1340 αναφέρεται ότι οι μάρτυρες ήταν πρόθυμοι να κάνουν την οριοθεσία μιας ιδιοκτησίας μεθ' ὄρκου και ἐπιτιμίου³. Αν και η φράση αυτή είναι ασαφής, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τον 13ο τουλάχιστον αι. οι δύο διαδικασίες διέφεραν και, ίσως, η εφαρμογή τους να σχετιζόταν με την κοινωνική θέση των διαδίκων ή των μαρτύρων. Έτσι, στη δίκη που ενεργεί ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Δημήτριος Νωματιανός για την έκδοση διαζυγίου του δεσπότη Ιωάννη Χαμαρέτου και της θυγατέρας του πρωτοπαυσεβαστού Γεωργίου Δαιμονοιωάννη, ενώ ο μάρτυς μεγαλοεπιφανέστατος, δεσποτικός υποταγάτος Μανουήλ Στάσης κατέθεσε υπό το βάρος αφορισμού σχετικά με την πρεσβεία του στην Πελοπόννησο και την άρνηση του Δαιμονοιωάννη να επιτρέψει στη θυγατέρα του να πάει κοντά στον σύζυγό της, που είχε καταφύγει στο κράτος της Ηπείρου, ο Ιωάννης Χαμάρετος κατέθεσε μετά από ὄρκο. Ας σημειωθεί ότι ο τελευταίος δεν αρκέστηκε στον ὄρκο, αλλά πριν υπέβαλε τον εαυτό του σε παλαμναιοτάταις ἀοαῖς⁴.

Στο ίδιο δικαστήριο κρίθηκε και η διαφορά ανάμεσα στον Γρίδο Δράζη και τον Ιωάννη Ιερακάρη, για ένα αμπέλι. Οι μάρτυρες, γέροντες της περιοχής

1. Actes de Chilandar, αρ. 77, σελ. 169-70, αρ. 79, σελ. 172. Πρβλ. αρ. 78, 91, 103, 104 — Dolger, *Regesten*, αρ. 2481, 2495, 2521.

2. Actes de Docheiariou, αρ. 32, σελ. 201, αρ. 33, σελ. 229. Για την υπόθεση, σελ. 226-228. — Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2389, 2587.

3. Βέη, *Γράμματα Μετεώρου*, αρ. 18, σελ. 68.

4. Pitra, αρ. 22, σελ. 94, 96.

μεταξύ των οποίων και ο ιερέας Κωνσταντίνος από χώρας Βλαστού, *ἀνήρ αἰδέσιμος καὶ τὸ αὐτόπιστος ἔχων ἐκ τε τοῦ χρόνου ἐκ τε τῆς εὐλαβίας*, ἀφοῦ δέχτηκαν αφορισμό από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος, κατέθεσαν τοῦ οἰκείου λόγου τὸν Θεὸν προστησάμενοι. Στη δίκη ἦταν παρόντες και δύο ἄρχοντες οι οποίοι κατέθεσαν ως μάρτυρες. Η μαρτυρία του ενός εμποδώθηκε με ὄρκους¹.

Εἶναι πολύ πιθανό η εντέλεια που ζήτησε να λάβει το 1267 ο σεβαστοκράτωρ Κωνσταντίνος Τορνίκης, κεφαλή Θεσσαλονίκης, στέλνοντας στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης τους διαδίκους, εκπροσώπους της μονῆς Ζωγράφου και της μονῆς Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Ὁρους που αντιδικούν για το χωράφι της Λούστρας, να εἶναι η διαδικασία του συκοφαντικῶν καὶ τελεῖου ὄρκου. Και αυτή η διαδικασία εἶναι ταυτόχρονη με τον αφορισμό στον οποίο υποβάλλονται οι κάτοικοι της περιοχῆς, προκειμένου να καταθέσουν σχετικά με τις διαφορές των δύο μονῶν².

Τέλος, το 1401, ο οἰκείος του βασιλέως Ανδρέας Δούκας Μάμαλις, που αντιδικεί με τον ἀδελφὸ του Γεώργιο, ζητά με επιμονή από το πατριαρχικό δικαστήριο να υποβάλει σε αφορισμό οποιονδήποτε γνώριζε για την τύχη της διαθήκης της μητέρας του: ο ἴδιος ὅμως, επικαλούμενος την τιμὴ του, αρνείται να καταθέσει υπό το βάρος αφορισμοῦ και δίνει ὄρκο³. Αυτή η περίπτωση, ὅπως και η αντίστοιχη του Ιωάννη Χαμαρέτου, ἀλλά και αυτή του ἀρχοντα που κατέθεσε στη δίκη για το ἀμπέλι, ἀποτελοῦν ἴσως ἔνδειξη για διαφοροποιημένη χρήση των δύο διαδικασιῶν ἀνάλογα με την κοινωνική θέση των διαδίκων.

Από τις 91 δικαστικές πράξεις που καταγράψαμε, για την περίοδο ἕως το 1453 οι οποίες αναφέρουν και τις δύο διαδικασίες, οι 60 μνημονεύουν την κατάθεση υπό το βάρος αφορισμοῦ. Η πρώτη που συναντήσαμε, του 1170, εἶναι η κατάθεση στο πατριαρχικό δικαστήριο υπό το βάρος επιτιμίου του Παύλου, ηγουμένου της Αγίας Τριάδας τῆς κατὰ τὸ Βορράδιον, σχετικά με την αιρετική διδασκαλία του Ιωάννη Ειρηνικοῦ⁴. Η ἐπόμενη μνεία κατάθεσης εἶναι των ἀρχῶν του 13ου αἰῶνα (1209;), και ο αφορισμὸς χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τον μητροπολίτη Μιλήτου για τη διερεύνηση μιας υπόθεσης ιδιοκτησίας κτήματος⁵. Η χρήση του αφορισμοῦ ἢ του επιτιμίου συνεχίζεται και στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Η ἐμπέδωση του αφορισμοῦ ως μέσου ἐξεύρεσης της ἀλή-

1. Ὁ.π., αρ. 72, σελ. 316-317.

2. Actes de Zographou, αρ. 7, για την υπόθεση βλ. και αρ. 6.

3. MM, τόμ. Β', αρ. 674, σελ. 544-545.— Darrouzès, *Regestes*, αρ. 3237

4. L. Petit, *Documents inédits sur le concile de 1166 et ses derniers adversaires*, Viz. Vrem. 11 (1904), σελ. 465-493, ἰδιὰτ. σελ. 492 — Grumel, *Regestes*, αρ. 1110

5. MM, τόμ. ΣΤ', αρ. 46, σελ. 154.

Θειας δίνεται αναρχέστατα σε έγγραφο του 1251¹. Στο έγγραφο αυτό μνημονεύεται δίκη που είχε γίνει το 1228, με πρωταγωνιστές την προηγούμενη γενιά των αντιδίκων. Τότε, η προτεινόμενη διαδικασία ήταν η ορκοδοσία, ενώ το 1251 ήταν πια η κατάθεση υπό το βάρος αφορισμού ιεράρχη. Από τις 60 αυτές πράξεις μόνον οι 5 μνημονεύουν ταυτόχρονα όρκο του διαδίκου και αφορισμό των μαρτύρων και είναι δύσκολο να συμπεράνουμε αν ο όρκος ήταν σε χρήση μόνον για τους διαδίκους². Μια άλλη υπόθεση που μας επιτρέπει να κάνουμε η εφαρμογή της διαδικασίας του αφορισμού είναι ότι με τον τρόπο αυτόν παύει η χρήση της σταυροδιαβασίας, που εφαρμοζόταν τουλάχιστον από την εποχή της αυτοκρατορίας Ειρήνης. Πράγματι, η τελευταία μνεία αυτής της διαδικασίας είναι του 1293³.

Στη διαδικασία του αφορισμού ισχύει σχεδόν ό,τι ίσχυε και στη διαδικασία του όρκου. Ο αφορισμός ή το επιτίμιο χρησιμοποιείται για την εκτίμηση περιουσιών⁴, και οι διάδικοι έχουν τη δυνατότητα να συμφωνήσουν στο πρόσωπο του μάρτυρα που θα καταθέσει υπό το βάρος της πνευματικής ποινής⁵. Τέλος, ο διάδικος μπορεί να ζητήσει να καταθέσει ο αντίδικός του υπό το βάρος αφορισμού⁶. Ωστόσο, υπάρχει μια διαφορά σε σχέση με τον όρκο: στην περίπτωση του αφορισμού δεν είναι δυνατή η επαγωγή του. Εξάλλου, αυτό που διακρίνει τη διαδικασία αυτή από την ανάλογη του όρκου είναι ότι ο αφορισμός γίνεται από το δικαστήριο και δεν χρειάζεται να γίνει ειδική τελετουργία.

Σε μια ακόμη κρίση του δικαιοδοτικού συστήματος οφείλεται ίσως η αναμόρφωση του πατριαρχικού δικαστηρίου το 1398⁷. Στα αμέσως επόμενα χρόνια πολλαπλασιάζονται οι υποθέσεις που εκδικάζονται από το συνοδικό δικαστήριο. Πάντως, είναι σαφές ότι στην περίοδο αυτή ο πατριάρχης δεν περιορί-

1. Ο.π., τόμ. Δ', αρ. 28, σελ. 82-3.

2. Actes de Chilandar, αρ. 77, σελ. 169-70, αρ. 79, σελ. 172, πρβλ. αρ. 78, 91, 103, 104.— D o l g e r, *Regesten*, αρ. 2481, 2495, 2521.— Actes de Docheiarion, αρ. 32, σελ. 201, αρ. 39, σελ. 229, πρβλ. αρ. 40.— D a r r o u z è s, *Regestes*, 2389, 2587.— Actes de Zographou, αρ. 7, σελ. 20-21, πρβλ. αρ. 6.— D o l g e r, *Regesten*, αρ. 1951.— P i t r a, αρ. 22, σελ. 94-6, αρ. 72, σελ. 316-7.— ΜΜ, τόμ. Β', αρ. 674, σελ. 544.— D a r r o u z è s, *Regestes*, αρ. 3237.

3. ΜΜ, τόμ. Δ', αρ. 102, σελ. 180. Άλλες σταυροδιαβασίες, βλ. Actes d'Iviron, αρ. 10, σελ. 170. — Actes de Saint Pantéléèmon, αρ. 5, σελ. 58. — Actes d'Esphigménou, αρ. 4, σελ. 53. — Actes de Zographou, αρ. 35, σελ. 86.

4. Actes de Docheiarion, αρ. 49, σελ. 264.— ΜΜ, τόμ. Β', αρ. 565, σελ. 377, αρ. 553, σελ. 354, αρ. 554, σελ. 356, αρ. 608, σελ. 440, αρ. 606, σελ. 437, αρ. 607, σελ. 440. D a r r o u z è s, *Regestes*, αρ. 3046, 3065, 3108, 3109, 3142, 3166, 3168.

5. Actes de Chilandar, αρ. 88, σελ. 189, αρ. 129, σελ. 270.

6. Actes de Lavra, τόμ. Γ', αρ. 156, σελ. 139, 40.— Actes de Chilandar, αρ. 157, σελ. 332 — ΜΜ, τόμ. Β', αρ. 601, σελ. 431, αρ. 606, σελ. 437, αρ. 612, σελ. 446, αρ. 652, σελ. 504, αρ. 674, σελ. 544.— D a r r o u z è s, *Regestes*, αρ. 3161, 3166, 3172, 3213, 3237.

7. D a r r o u z è s, *Regestes*, αρ. 3066, πρβλ. S h i l b a c h, *Die Hypotyposis*, ό.π.

ζεται στην εκδίκαση υποθέσεων της Κωνσταντινούπολης και υποθέσεων που του υποβάλλουν επαρχιακά εκκλησιαστικά δικαστήρια. Ο ίδιος δίνει εντολή στις πολιτικές αρχές επαρχιών να αναζητήσουν μαρτυρίες, χρησιμοποιώντας τον αφορισμό που εκδίδει η σύνοδος, σχετικά με υποθέσεις που εκδικάζει¹.

Όσον αφορά τη δημοσιοποίηση της διαδικασίας του αφορισμού, είναι ακόμη μεγαλύτερη απ' αυτήν του όρκου. Με την απειλή δημοσίου αφορισμού αναζητούνται να καταθέσουν όσοι γνωρίζουν σχετικά με κάποια υπόθεση και οι διάδικοι οφείλουν να διαλευκάνουν πτυχές της υπόθεσής τους². Η πρώτη πράξη αφορισμού που αφορά μη εκκλησιαστική υπόθεση είναι ενδεικτική για τη συμμετοχή ολόκληρης της κοινότητας. Οι Λάμπονες, την Κυριακή μετά τη λειτουργία προσφεύγουν στον μητροπολίτη Μιλήτου και καταγγέλλουν τη μονή του Αγίου Ιωάννη *ἐν Βάτω* για καταπάτηση γονικού τους χωραφιού. Ο μητροπολίτης δεν θέλει να εκδικάσει την υπόθεση, αφού δεν υπάρχει εκπρόσωπος της μονής. Ωστόσο, *ἐρωτηματικῶς καὶ ὡς ἐπὶ δοκιμασίᾳ μετ' ἐπιτιμίου* υποβάλλει ερωτήσεις στους παρευρισκόμενους κληρικούς και λαϊκούς. Όλοι μαρτυρούν ότι το επίδικο χωράφι ανήκε στην οικογένεια των Λαμπόνων. Η κανονική δίκη γίνεται την επομένη Κυριακή, μετά τη λειτουργία, παρουσία του ηγούμενου της μονής. Ο μητροπολίτης και συντάκτης της πράξης αναφέρει ότι παρόντες στη δίκη ήταν όχι μόνον οι άρχοντες και οι κληρικοί, πάρεδροί του, αλλά *σχεδὸν εἰπεῖν καὶ ὅλη ἡ χώρα*. Πάλι όλες οι μαρτυρίες ήταν υπέρ των Λαμπόνων και ο ηγούμενος της μονής ζήτησε οι καταθέσεις να γίνουν υπό το βάρος αφορισμού. *Ἄπασα ἡ χώρα, τονίζει ο μητροπολίτης, δι' ἐπιτιμίων καὶ ἄφορισμῶν* μαρτυρούσε ότι ιδιοκτήτες ήταν οι Λάμπονες, ενώ οι μοναχοί επικαλούνταν εγγραφή του χωραφιού στο κτητορικό της μονής τους. Ένας από τους άρχοντες της περιοχής, ο Ιωάννης Πισσίτης, που είχε καταθέσει και την προηγούμενη Κυριακή σχετικά με τη διαθήκη του μοναχού Λουκά Λάμπονος, *ἐκ φόβου θεοῦ*, και με δυνατή φωνή για να τον ακούσουν όλοι, ανέφερε ότι, ως γέννημα και θρέμμα της περιοχής, γνώριζε ότι ο κτήτωρ της μονής ήθελε να συμπεριλάβει το χωράφι στα κτήματά της. Επειδή όμως δεν είχε καταφέρει να πείσει τους ιδιοκτήτες του, και πιστεύοντας ότι κάποτε θα το κατόρθωνε, είχε γράψει το χωράφι στο κτητορικό³.

Την παρουσία ολόκληρης της κοινότητας επιδιώκουν και οι δύο δικαστές που όρισε ο *σεβαστοκράτωρ* Κωνσταντίνος Τορνίκης για να εκδικάσουν επί τόπου τη διαφορά ανάμεσα στη μονή Ζωγράφου και τη μονή Μεγί-

1. Actes de Lavra, τόμ. Γ', αρ. 152, σελ. 124.— MM, τόμ. Β', σελ. 268, πρβλ. τόμ. Α', αρ. 70, II, σελ. 156 = Hunger-Kresten, *Register*, αρ. 102, σελ. 582. — Darrouzès, *Regestes*, αρ. 3023.

2. Βλ. προηγούμενη σημείωση και MM, τόμ. Β', αρ. 652, σελ. 504, αρ. 674, σελ. 544.— Darrouzès, *Regestes*, αρ. 3213, 3237.

3. MM, τόμ. ΣΤ', αρ. 46, σελ. 154-155.

στης Λαύρας στην περιοχή Ιερισσού. Φθάσανε Κυριακή, εφοδιασμένοι με αφοριστικό γράμμα του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης για να συγκεντρώσουν μαρτυρίες¹. Την παρουσία γερόντων κληρικών και όλου του λαού κατά την ανάγνωση του αφοριστικού γράμματος του Π ρ ώ τ ο υ για συλλογή μαρτυριών επισημαίνει η κατάθεση των κατοίκων της περιοχής της Κομίτσαζ², ενώ ο απεσταλμένος για συλλογή μαρτυριών υπάλληλος Δημήτριος Γουλής αρκείται στην κλήση των ιερωμένων και των γερόντων της περιοχής³.

Τόσο ο όρκος όσο και ο αφορισμός εμφανίζονται ως μέσα επιτυχή για την αποκατάσταση της αλήθειας. Η πολιτική νομοθεσία παύει να διώκει όσους ψευδορκούν, αρκούμενη στη θεία δίκη⁴, ενώ οι εκκλησιαστικές αρχές τονίζουν τον επικίνδυνο χαρακτήρα των δύο διαδικασιών για την ψυχή εκείνου που ορκοδοτεί ή που δέχεται να καταθέσει υπό το βάρος αφορισμού και προσπαθούν να αποτρέψουν αυτές τις διαδικασίες⁵. Η άρνηση ορκοδοσίας ή κατάθεσης υπό το βάρος αφορισμού⁶ υποδηλώνει το ιδεολογικό βάρος του Θεσμού. Ο πατριάρχης Αθανάσιος Α' τονίζει ότι το να δεχτεί κάποιος να καταθέσει υπό το βάρος αφορισμού χάριν ζημίας ή κέρδους βιωτικού είναι ασύγκριτα βαρύτερο από τον θάνατο⁷. Έτσι, η σύνοδος επιπλήττει και αφορίζει τον διάδικο ο οποίος, γνωρίζοντας την αλήθεια, ζητά να καταθέσουν μάρτυρες υπό το βάρος αφορισμού⁸ και αναγκάζει τον διάδικο να ζητήσει συγγνώμη γιατί ανάγκασε την αντίδικο αδελφή του να καταθέσει υπό το βάρος αφορισμού⁹.

Δεν είναι σαφές, αν πρόκειται για ζήτημα ήθους ή είναι μια υπόθεση προσωπικής ή γενικότερης στρατηγικής. Γνωρίζουμε όμως ότι ο όρκος στην καθημερινή ζωή ήταν σε ευρύτατη χρήση και χωρίς αποχρώντα λόγο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της δίκης που έγινε το 1228¹⁰. Το δικαστήριο αποτελούσαν μέλη της κοινότητας, οι οικοδεσπότες της π ρ ο ν ο ί α ς στην οποία

1. Actes de Zographou, αρ. 7, σελ. 20-21, πρβλ. αρ. 6.—D o l g e r, *Regesten*, αρ. 1951.

2. Actes de Chilandar, αρ. 128, 128β, σελ. 226, 228-9.

3. Ό.π., αρ. 19, σελ. 42.

4. Synopsis Basilicorum Maior, E, 36, 3 = JGR, τόμ. Ε', σελ. 293.

5. Actes de Saint Pantéléèmon, αρ. 5, σελ. 58.—MM, τόμ. ΣΤ', αρ. 13, σελ. 97.—Actes de Chilandar, αρ. 157, σελ. 332.—MM, τόμ. Β', αρ. 585, σελ. 409.—D a r r o u z è s, *Regestes*, αρ. 3144.

6. Actes de Saint Pantéléèmon, αρ. 20, σελ. 137. — Actes de Lavra, τόμ. Α', αρ. 37, σελ. 214.—Actes de Chilandar, αρ. 77, σελ. 169-70, αρ. 79, σελ. 172, πρβλ. αρ. 78, 91, 103, 104.—D o l g e r, *Regesten*, αρ. 2481, 2495, 2521.—MM, τόμ. Β', αρ. 579, σελ. 397.—D a r r o u z è s, *Regestes*, αρ. 3138.—MM, τόμ. Δ', αρ. 38, σελ. 82-83.

7. T a l b o l, *The Correspondence*, ό.π. αρ. 21, σελ. 50.—L a u r e n t, *Regestes*, αρ. 1682.

8. MM, τόμ. Β', αρ. 631, σελ. 473-4.—D a r r o u z è s, *Regestes*, αρ. 3187, 3193, 3197.

9. Actes de Lavra, τόμ. Γ', αρ. 156, σελ. 140.

10. MM, τόμ. Δ', αρ. 28, σελ. 80-81.

ανήκε το επίδικο αντικείμενο (δηλαδή δέκα ελαιόδενδρα). Διάδικοι ήταν οι δύο εξάδελφοι Ιωάννης Πωλέας, κάτοικος της περιοχής όπου ήταν τα δέντρα, και Λέων Μουζηθράς, από τη Σμύρνη, ιερείς που έγιναν μοναχοί, οι οποίοι αντιδικούν για τον αριθμό των ελαιοδένδρων που ο πρώτος χάρισε στον δεύτερο ως αντίχαρη. Ο Πωλέας, που ισχυριζόταν ότι είχε χάρισει μόνον είκοσι δέντρα και άδικα ο εξάδελφός του εκμεταλλευόταν δέκα ακόμη, ήταν έτοιμος να ορκοδοτήσει για αυτό. Ο Μουζηθράς, παρά το γεγονός ότι είχε έγγραφο του εξαδέλφου του και ότι το δικαστήριο αναγνώριζε το δίκαιό του, δεν δέχτηκε να γίνει ορκοδοσία. Το δικαστήριο, που το αποτελούσαν κάτοικοι της περιοχής, εκδηλώνεται υπέρ του Μουζηθρά, συμπεριφερόμενο περισσότερο ως εκφραστής του κοινού αισθήματος παρά ως εφαρμογέας του νόμου. Όμως, γιατί ο Μουζηθράς φάνηκε γενναιόδωρος; Δεν μπορούμε παρά να κάνουμε υποθέσεις: Ο Μουζηθράς δεν ανήκε στην κοινότητα αλλά στον κλήρο της μητροπόλεως, και είχε τη δυνατότητα να προσφέρει εκδουλεύσεις, όπως αυτή στον Πωλέα. Άτομο με κύρος, προτίμησε να ενισχύσει το γόητρό του με μια πράξη γενναιοδωρίας, εναρμονισμένη με την κρατούσα αντίληψη περί όρκου.

Η παρουσία ενώπιον δικαστηρίου σημαίνει ανασφάλεια και για τα δύο μέρη. Η εξέλιξη της δίκης δεν ήταν και δεν είναι ούτε ένας κατάλογος από τυπικές λύσεις ούτε προκαθορισμένη από τους νόμους. Ωστόσο, ο κίνδυνος που διατρέχουν τα δύο μέρη είναι άνισος, όχι μόνον εξαιτίας της κατοχής τίτλων, αλλά και από της θέσης των διαδίκων στην κοινωνική ιεραρχία και της ικανότητάς τους να αντιμετωπίζουν την εξέλιξη της διαδικασίας. Η τέχνη της πειθούς του δικαστηρίου δεν ταυτίζεται με τη ρητορική ικανότητα και δεν αποκλείει την απάτη¹. Πριν το 1360, η Μαγιστρίνα είχε εγκαλέσει την εξαδέλφη της Τριφυλλίνα, για οικειοποίηση μέρους της περιουσίας της, τρία εργαστήρια, που είχε κληρονομήσει από την κοινή θεία τους Βρυένισσα. Τα εργαστήρια αυτά η Τριφυλλίνα τα είχε πουλήσει στη μονή του Αγίου Παύλου *ἐν Λάτρῳ*. Την υπόθεση κέρδισε η Μαγιστρίνα, της οποίας άνοιξε η όρεξη, και διεκδικούσε και ένα μαγκηπέιο. Όμως, έχασε την υπόθεση αυτή, που εκδίκασε ο μητροπολίτης Ηρακλείας, γιατί είχε καταθέσει ένας μοναχός υπό το βάρος αφορισμού πως την εποχή που γινόταν η αγοραπωλησία η Μαγιστρίνα και ο σύζυγός της ήταν παρόντες και δεν είχαν εγείρει αξιώσεις. Το θύμα όλης αυτής της ιστορίας, κάποιος Περδικάρης, ο οποίος είχε αγοράσει τα εργαστήρια από τη μονή Λάτρου, αναψηλάφησε την υπόθεση και κατάφερε να αποδείξει στο συνοδικό δικαστήριο της Κωνσταντινούπολης ότι τα εργαστήρια αυτά δεν ανήκαν στην οικογενειακή περιουσία του πατέρα της Τριφυλλίνας, η οποία ήταν νόθα, αλλά στην περιουσία των θείων της από την πλευρά της μητέρας της. Η

1. Πρβλ. D. S i m o n, *Η εύρεση του δικαίου* στο ανώτατο βυζαντινό δικαστήριο, (Μετάφραση I. M. Κονιδάρη), Αθήνα 1982.

Μαγιστρίνα παρουσίασε στο δικαστήριο πλαστό έγγραφο, που δεν ήταν το ίδιο που είχε εμφανίσει στην πρώτη δίκη. Μετά την κατάθεση των μαρτύρων υπό το βάρος αφορισμού κατά της Μαγιστρίνας, εκείνη υποσχέθηκε να παρουσιάσει άλλους μάρτυρες *ἐπ' ἀνατροπῇ. . . τῆς τοιαύτης κατησφαλισμένης μαρτυρίας*, που η σύνοδος ακόμη περιμένει¹.

Εξάλλου, και το δικαστήριο έχει στρατηγική που ξεπερνά τα όρια της κοινωνικής συναίνεσης, προκειμένου να εφαρμόσει τη γενικότερη ιδεολογική του προοπτική. Ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Δημήτριος Χωματιανός, κρίνοντας μια υπόθεση διαζυγίου, ζητά από την ενάγουσα σύζυγο, που κατηγορεί τον σύζυγό της ως ομοφυλόφιλο, να δώσει όρκο. Την απόφασή του αυτή να ζητήσει την ορκοδοσία του διαδίκου και όχι την κατάθεση μαρτύρων, των οποίων τη θέση θα πάρει η ενάγουσα, ο Δημήτριος Χωματιανός δικαιολογεί, τονίζοντας ότι δεν πρόκειται για τη γνωστή διαδικασία του *συκοφαντικού και τελείου* όρκου, αλλά για τον όρκο που ζητά ο δικαστής για να πεισθεί πλήρως, εφόσον η κατηγορία της συζύγου αφορά ένα ζήτημα που είναι δυνατόν να μην έχει γίνει γνωστό στην κοινότητα². Ανάλογη τακτική κρατά ο ίδιος ιεράρχης σε μια άλλη υπόθεση διαζυγίου, όπου ο σύζυγος κατηγορεί τη σύζυγο του για μοιχεία. Οι μαρτυρικές καταθέσεις δεν έχουν σημασία, όταν η κοινότητα δεν έχει άμεση γνώση της υπόθεσης. Έτσι ο Χωματιανός απορρίπτει την προσφορά των διαδίκων να ορκοδοτήσουν. Το διαζύγιο βγαίνει με δική του απόφαση³. Στις υποθέσεις ηθών η εκκλησία εκφράζει κάτι περισσότερο από τη φήμη που διατρέχει την κοινωνία.

Η εξέλιξη της χρήσης του όρκου ως διαδικασίας της δικαστηριακής πρακτικής δηλώνει την προσπάθεια προσαρμογής στη χριστιανική ηθική. Ωστόσο, ο ιδεολογικός έλεγχός του δεν γινόταν ούτε από την εκκλησία ούτε από την πολιτεία. Ο δικαστής όριζε το περιεχόμενο του όρκου που οι εκκλησιαστικές αρχές έπρεπε να *τελεσιουργήσουν*, χωρίς να έχουν δυνατότητα επέμβασης στην ουσία της εκδικαζόμενης υπόθεσης. Οι αδυναμίες του πολιτικού δικαιοδοτικού συστήματος, που λειτουργούσε πλημμελώς ή και δεν λειτουργούσε καθόλου, έδωσε στην εκκλησία τη δυνατότητα να εφαρμόσει στις υποθέσεις που ήταν στη δικαιοδοσία της *κατ' αρχήν*, και γενικότερα στη συνέχεια, την κατάθεση υπό το βάρος επιτιμίου ή αφορισμού.

Η. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ

1. ΜΜ, τόμ. Α', αρ. 173, σελ. 392, 395.

2. Ρίττα, αρ. 137, σελ. 543.

3. Ό.π., αρ. 132, σελ. 555-556.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Βέη, *Γράμματα Μετεώρου*,
 Ν. Βέη, *Σερβικά και Βυζαντινά γράμματα Μετεώρου*, Βυζαντίς 2 (1911), σελ. 1-100.
 Actes de Chilandar,
 L. Petit - B. Korablev, *Actes de Chilandar*, [Actes de l' Athos] Viz. Vrem. 17 (1911), παράρτημα. (Ανατύπωση 'Αμστερνταμ 1975).
 Actes de Dionysiou,
 Ν. Οικονομίδης, *Actes de Dionysiou*, [Archives de l' Athos IV], Παρίσι 1968.
 Actes de Docheiariou,
 Ν. Οικονομίδης, *Actes de Docheiariou*, [Archives de l' Athos XIII], Παρίσι 1984.
 Actes d'Esphigménou,
 J. Lefort, *Actes d'Esphigménou*, [Archives de l' Athos VI], Παρίσι 1973.
 Actes d'Iviron,
 J. Lefort - Ν. Οικονομίδης - Denise Papachrissanthou..., *Actes d'Iviron, I. Des origines au milieu du XIe siècle*, [Archives de l' Athos XIV], Παρίσι 1985.
 Actes de Kastamonitou,
 Ν. Οικονομίδης, *Actes de Kastamonitou*, [Archives de l' Athos IX], Παρίσι 1978.
 Actes de Kutlumus,
 P. Lemerle, *Actes de Kutlumus*, [Archives de l' Athos II], Παρίσι 1946.
 Actes de Lavra,
 P. Lemerle - Ν. Svoronos - A. Guillou - Denise Papachryssanthou, *Actes de Lavra*, [Archives de l' Athos V, VIII, X, XI], Παρίσι 1970, 1977, 1979, 1982.
 Actes de Saint Pantéléèmon,
 P. Lemerle - G. Dagron - S. Ćirković, *Actes de Saint Pantéléèmon*, [Archives de l' Athos XII], Παρίσι 1982.
 Actes de Xéropotamou,
 J. Bompaire, *Actes de Xéropotamou*, [Archives de l' Athos III], Παρίσι 1964.
 Actes de Zographou,
 W. Regel - E. Kurtz - B. Korablev, *Actes de Zographou*, [Actes de l' Athos], Viz. Vrem. 13 (1907), παράρτημα 2. (Ανατύπωση 'Αμστερνταμ 1969).
 Darrouzès, *Regestes*,
 J. Darrouzès, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople. Les actes des patriarches, fasc. V. Les registes de 1377 à 1410*, Παρίσι 1977, *Fasc. VI. Les registes de 1377 à 1410*, Παρίσι 1979.
 Grumel, *Regestes*,
 V. Grumel, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople. Les actes des patriarches, fasc. III. Les registes de 1043 à 1206*, Παρίσι 1947.
 Hunger Kresten, *Register*,
 H. Hunger - O. Kresten κ.ά., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. I. Teil, Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331*, (CFHB 19/1), Βιέννη 1981.
 Laurent, *Regestes*,
 V. Laurent, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople. Les actes des patriarches, fasc. IV. Les registes de 1208 à 1309*, Παρίσι 1971.
 Pitra,
 J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica. Spicilegio solesmensi parata, iuris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*, τόμ. ΣΤ', Παρίσι - Ρώμη 1891.

